

8. Памятники градостроительства и архитектуры Украины. Иллюстрированный справочник-каталог. – К.: «Будівельник», 1986.
9. Петров М. Исторична топографія Кам'янця-Под. «Абетка-Нова», 2002.
10. Пламаницька О. Кам'янець-Под. Малі історичні міста України... «Абрис», 2004. – С. 97-169.
11. Пламаницька Є., Винокур І. Кам'янець-Под. історико-архітектурний нарис. – «Будівельник», 1968. – С. 112.
12. Пламаницька О. Оборонно-гідротехнічний комплекс у Кам'янці-Подільському. – Пам'ятки України. Історія та культура. – 1998. – №3, №4;
13. План м. Кам'янця 1753 р. – ЦГВИА д. 21999, Фонди НІАЗ «Кам'янець», інв. № 975.
14. План м. Кам'янця Й. Шуллера 1773 р. – ЦГВИА, ф.349, оп.17, д.598, інв. № 967.
15. Сементовский А. Каменец-Подольский. – Санкт-Петербург, 1856.
16. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое Описание. – К.: «Кульженко», 1895. – С. 108-109.
17. Свінціцька Л. Трансформація міських оборонних укріплень м. Кам'янця-Подільського на ділянці західного в'їзду вузла міста // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 207-209.
18. Смирнов І.Г. Стратегічний логістичний вимір туристичних чудес України: історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» // Краєзнавство та музейна справа в Україні: Наук. зб. Велика Волинь. – 2010. – Вип. 14. – С. 164-179.
19. Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI–XVII века. – М., 1996. – С. 99.
20. Antoni J. Dr. Zameczki podolskie na kresach multanskieh. Kamieniec nad Smotryczem. – Т. II. – Warszawa, 1880.
21. Prusiewitz A. Kamiennec-Podolski Szkic historuczny... – K-w, 1915.

Олександр Григоренко

доктор історичних наук, професор

Хмельницького національного університету

Сергій Єсюнін

к.і.н., провідний науковий співробітник

Хмельницького обласного краєзнавчого музею

м. Хмельницький

ГЕРОЙ ОБОРОННИХ БОЇВ КАМ'ЯНКО-СТРУМИЛІВСЬКОГО ТА КИЇВСЬКОГО УКРІПЛЕНИХ РАЙОНІВ КАПІТАН КІПАРЕНКО: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

У статті на основі архівних документів висвітлена біографія учасника Великої Вітчизняної війни, капітана Кіпаренка Івана Овсійовича, який до війни служив у Летичівському укріпленому районі, а з початком війни брав участь в боях на рубежах Кам'яно-Струмилівського та Київського укріплених районів.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, укріплений район, ДОТ, Кіпаренко Іван Овсійович.

Початок Великої Вітчизняної війни для СРСР був жахливим – німецька армія за кілька тижнів вдерлась вглиб радянської території на сотні кілометрів, знищивши основні стратегічні об'єкти та військові сили країни. В перші дні війни героїчний опір наших бійців був затьмарений загальним відступом та поразками на всіх фронтах. Саме тому багато із захисників Вітчизни літа 1941 року опинилися в забутті та не отримали заслужених нагород та пошани. Один із них – колишній мешканець Летичівського району Хмельницької області капітан Іван Овсійович Кіпаренко, справжній герой перших боїв, заслуги якого визнали лише наприкінці 60-х років. Ім'я капітана, який у серпні-вересні 1941 р. командував 28-м окремим кулеметним батальйоном Київського укріпленого району, вперше прозвучало 21 серпня 1941 р. на шпальтах газети «Красная Звезда» [4]. За 20 років по війні про подвиг оборонців Києва згадав Маршал Радянського Союзу І. Баграмян у книзі «Город-воин на Днепре» [1]. Згодом про Кіпаренка та його легендарний 28-й батальйон було декілька публікацій у періодичних виданнях [2; 5; 6; 7]. Але, всі ті публікації носили узагальнений характер з певним радянським ідеологічним змістом, вони не висвітлювали всі ті нюанси боїв в районі Київського укріпленого району, не згадували про успішні дії капітана Кіпаренка в районі Кам'яно-Струмилівського укріпленого району, замовчували про полон комбата та забуття у повоєнні роки його заслуг. Після того, як 19 червня 2010 р. в селі Юрівка Києво-Святошинського району Київської області відбулось урочисте відкриття першої черги музейного комплексу «Оборона Києва – Пояс Слави», у його експозиції якого чільне місце було відведено саме батальйону капітана Кіпаренка, постало питання про пошук документів та інших матеріалів, які більш повно відтворили біографію видатного оборонця Києва.

У Державному архіві Хмельницької області збереглася особова справа Кіпаренка Івана Овсійовича [3], яка була заведена парткомісією Хмельницького обласного комітету КПУ 20 лютого 1966 р. у зв'язку з від-

новленням в лавах партії названої особи. Справа містить 24 документи, мова російська та українська, виконання – машинопис і рукопис. Цікавість більшості документів полягає в тому, що в них розслідуються обставини втрати партійного квитка Кіпаренком під час боїв 1941 р., отож подано чимало інформації стосовно оборони Кам'яно-Струмилівського та Київського укріплених районів. Частина документів написана особисто Кіпаренком (заява, автобіографія, опитувальний лист) [3, арк.1-3, 10-13, 33], частина його бойовими товаришами (листи та пояснення Євдокимова І.Ф., Стороженка К.Ф., Швеця О.Д., Соломка А.Р.) [3, арк.5-8, 23, 25], частина є офіційними (копія статті із газети «Красная Звезда», супроводжувальні листи, довідки та пояснення) [3, арк.4-5, 16, 31, 32]. Аналіз названих документів дозволяє відновити повну біографію легендарного комбата, встановити його участь у бойових діях, факти про перебування у полоні, а також сторінки повоєнного життя.

Кіпаренко Іван Овсійович народився 25 січня 1906 р. у селянській родині Овсія Степановича Кіпаренка та Марії Антонівни Дидун в селі Стара Моїсїївка Хорольського повіту Полтавської губернії (нині – Хорольський район Полтавської області). У 1914-1918 рр. закінчив чотири класи церковно-парафіяльної школи у селі Лукім'я. З 1921 р. займався чоботарською справою, у 1925 р. був обраний членом Моїсїївської сільради та працював уповноваженим тієї ж сільради. 20 вересня 1928 р. призваний до лав Червоної Армії у 244-й стрілецький полк 74-ї стрілецької дивізії. Був зарахований курсантом полкової школи, по закінченні якої в 1929 р., залишився служити там же, на посаді молодшого командира. У березні 1932 – січні 1933 рр. навчався у Київській піхотній школі, по закінченні якої був призначений командиром взводу 30-го окремого кулеметного батальйону Летичівського укріпленого району (УР) №3. Цей УР тоді як раз будувався – зводили понад три сотні бетонних ДОТів, за кожним з яких закріплювався взвод бійців. 5 травня 1935 р. був призначений на посаду командира взводу полкової школи 290-го стрілецького полку, що розміщувалась у місті Бар. 15 березня 1937 р. призначений на посаду командира окремої роти 29-го окремого кулеметного батальйону Летичівського УР №3, який дислокувався у смт. Волковинці. З липня 1938 р., наказом командування 97-ї стрілецької дивізії, призначений на посаду керівника групи курсів молодших лейтенантів в місті Жмеринка. 1 червня 1940 р. призначений помічником командира батальйону 42-го окремого кулеметного батальйону Летичівського УР №3 та отримав звання капітана. Додамо, що тут, на Летичівщині Іван Овсійович не лише успішно служив, а й осів з родиною (дружина Коваленко Єфросинія Трохимівна та двоє дітей – Олена та Михайло) у селі Ревуха Летичівського району.

*Фото І. Іван Овсійович
Кіпаренко, 1940 р.*

Після приєднання у 1939 р. до СРСР західноукраїнських земель, на новому кордоні розпочалось будівництво ще одної оборонної лінії УРів. Отож, у серпні 1940 р. Кіпаренко отримує наказ відбути до нового місця служби – у Великомоствіський район Львівської області, у щойно створений Кам'яно-Струмилівський УР №4, де приймає командування 140-м окремим кулеметним батальйоном.

О четвертій ранку 22 червня 1941 р. тишу прикордонної Львівщини порушила артилерійська канонада та гул моторів літаків – німецькі війська почали свій раптовий наступ. Одним із ворожих ударів був спрямований на Львів, який з північного сходу прикривали 11 ДОТів 140-го окремого кулеметного батальйону капітана Кіпаренка. Але більшість з них на початок війни ще не були готовими для довготривалих боїв – озброєння не укомплектоване, не вистачало боєприпасів, не було запасів продовольства. Тем не менш, з перших годин ворожої навали командир 140-го батальйону Іван Овсійович Кіпаренко зі своїми бійцями зайняв оборону у всіх ДОТтах та тримав її протягом двох діб. Один із ДОТів вісім годин був оточений ворогом та підвергся методичній осаді

– його амбразури розстрілювали з танків, поливали вогнеметами. Наші бійці задихаючись у чадних димах безперервно вели бій. Тоді ворог вислав групу, яка розпочала закладати навколо ДОТу вибухівку. Командир взводу з групою бійців несподівано здійснив вилазку й в бою знищив мінерів, відкинув блокуючу ворожу групу та відновив зв'язок з сусідніми ДОТтами.

Проте, 24 червня окупанти прорвали нашу оборону на сусідній ділянці фронту, й опинившись під загрозою оточення, батальйон Кіпаренко отримав наказ відійти в район штабу УР та згурпуватись в збірну групу для контрудару. Через день, в районі села Тадань наші бійці дали бій наступаючому ворогу, завдавши йому значних втрат та відкинувши його на кілька кілометрів назад. Це була чи не найперша поразка солдат Вермахту у перші дні війни. Але, сили військ були не рівні, й комендант Кам'яно-Струмилівського УРу віддав наказ на планомірний відхід...

До середини липня батальйон Кіпаренка з боями відходив через Золочів, Тернопіль, Проскурів на схід, а потім був перекинутий під Київ. Біля столиці, де до війни теж була побудована лінія оборони, радянське

командування вирішило дати фашистам бій, який згодом увійшов в історію як героїчна оборона Києва. 18 липня 1941 р. капітана Кіпаренка призначили командиром 28-го артилерійсько-кулеметного батальйону, що зайняв позиції на південній околиці міста в районі Вишневе – Юрівка. Тут розпочалось прискорене приготування ДОТів до боїв – встановлювали кулемети, завозили патрони, продовольство, проводили освітлення та зв'язок.

1 серпня 1941 р. фашистська армія розпочинає масований наступ на Київ у південному напрямку. ДОТи 28-го батальйону Кіпаренка вступають у жорстокий бій, який майже безперервно вели до 18 вересня. Сам комбат цілодобово переходив із ДОТа в ДОТ, віддавав розпорядження, підтримував своїх підлеглих. Легендарну славу отримав героїчний підрозділ ДОТу №205 поблизу села Юрівка, який бився в оточенні 10 днів. Це був найбільший ДОТ на цій ділянці – вбудований на глибину до 10 метрів у великий горб, він мав 5 казематів з шістьма кулеметними амбразурами, мережу проходів та галерей між казематами, блок для особового складу (16 бійців), автономне водопостачання (підземну криницю). Що тільки не робили німці – розстрілювали ДОТ із гармат, скинули на нього півтонні авіабомби, але так й не змогли здолати опір наших бійців. Силами наших військ 15 серпня ДОТ №205 вдалось деблокувати. Про героїчну оборону цього ДОТу за кілька днів по тому написали радянські газети, у тому числі центральна «Красная Звезда».

За півтора місяці безперервних боїв сили батальйону Кіпаренка були вже на межі: більшість ДОТів отримали пошкодження, багато бійців пали смертю хоробрих, з боєприпасами була проблема, закінчувалось продовольство – бійці отримували на день ложку цукру до чаю та шматок сухарів. Враховуючи критичне положення радянських військ, а також прорив німців на півночі через Дніпро та загрозу повного оточення Києва, Ставка Верховного головнокомандувача дозволяє залишити столицю України. 18 вересня 1941 р. Кіпаренко та інші командири батальйонів отримали наказ виводити тих бійців, що залишились живими, на лівий берег Дніпра, а ДОТи вибухівкою висадити у повітря.

19 вересня батальйон Кіпаренка пройшов Жуляни та Київ, успішно переправився через Дніпро, й наступного дня у взаємодії із 165-ю стрілецькою дивізією зайняв оборону в районі Броварів. 22 вересня, після важких боїв, батальйон почав відхід до Борисполя, й далі в район Баришівки – Березані. Але, після ряду масованих атак ворога, батальйон Кіпаренка опинився в оточенні, 24 вересня більша частина його бійців та сам комбат потрапили у полон. Почалися табірні митарства... Івана Овсійовича відправили у табір для військовополонених у м. Володимир-Волинський, а звідси у табір для військовополонених у м. Гамельбург (Німеччина). Не дивлячись на нелюдські умови, у таборі Кіпаренко не зламався, а навпаки став активістом підпільної організації наших полонених офіцерів. Згодом переведений до табору для військовополонених у м. Швандорф (Німеччина).

1 травня 1945 р. І. Кіпаренка звільнили із полону, а вже 9 травня – у День Перемоги, Іван Євсейович був відправлений на 46-й сортувальний спецпункт, звідки пішим маршем до 308-го табору НКО для державної перевірки «по 1-му розряду». Що таке перевірка по 1-му розряду – це табірні напівголодні умови, постійні допити, провокування, шантаж. Після цього – етапом на Урал у 12-ту запасну дивізію для остаточної перевірки. Наш земляк усе витримав та 23 листопада 1945 року був відновлений у званні капітана, і наказом Південно-Уральського Військового Округу звільнений у запас 1-ї черги.

5 лютого 1946 р. Іван Овсійович Кіпаренко нарешті повернувся до своєї родини на Летичівщину, у село Ревуха. Його радо зустріли дружина Єфросинія та донька Олена... А от син Михайло – вісімнадцятирічним загинув на фронті.

Фото 2. Зустріч ветеранів 28-го окремого кулеметного батальйону: Кіпаренко, Євдокимов, Музиченко, Квартич, Стороженко на ДОТі №205, 1970-ті роки.

У с. Ревуха Летичівського району І. Кіпаренко жив понад тридцять років. Працював у районному фінвідділі (1945-1952 рр.) та у місцевому колгоспі ім. Щорса (1952-1966 рр.). Тривалий час про його подвиги на початку війни мало хто знав – так вийшло, що нагород у 1941 р. він не отримав, за перебування у полоні був виключений із партії, та й навіть пенсії порядної не мав – отримував 38 руб. 25 коп. Аж поки, у 1960-х рр. Маршал І. Баграмян не видав книгу про оборону Києва, де згадав легендарний батальйон капітана Кіпаренка. Розпочалося листування

з маршалом, розшукались однополчани, й справедливість взяла гору – Івана Овсійовича у 1966 р. відновили у партії, згодом нагородили медалями «За победу над Германией» та «За оборону Киева».

Помер Іван Овсійович Кіпаренко у 1976 р., похований у с. Ревуха Летичівського району Хмельницької області.

Використані джерела та література

1. Баграмян И.Х. Город-воин на Днепре. – М.: Политиздат, 1965. – 160 с.
2. Военно-исторический журнал. – 1963. – №10.
3. Державний архів Хмельницької області. – Ф.П.487. – Оп.5. – Спр.3242.
4. Красная Звезда. – 1941. – 21 августа.
5. Правда Украины – 1978. – 3 октября.
6. Рабочая газета. – 1971. – 25 августа.
7. Шлях до Комунізму. – 1967. – 13 липня.

Віталій Жигола

старший науковий співробітник
Музею історії Десятинної церкви
м. Київ

СОФІЙСЬКА БРАМА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТ.

Софійська брама займала важливе місце в системі укріплень Києва в другій половині XVII–XVIII ст., особливо на початку функціонування фортеці. Аналіз археологічних, писемних і графічних джерел допомагає реконструювати зовнішній вигляд брами у вказаний час.

Ключові слова: Старокиївська гора, друга половина XVII–XVIII ст., Софійська брама, зовнішній вигляд.

Софійська брама належить до системи укріплень Старокиївської гори від середини XVII ст., сполучаючи «місто Володимира» із «містом Ярослава». Брамун влаштовано над проїздною дорогою, яка вела від Золотих воріт до одного із шляхів на Поділ (Київської брами та Андріївського узвозу), тобто повторювала напрямок нинішньої Володимирської вулиці. Цю дорогу позначено як на плані І. Ушакова 1695 р., так і на першому інструментальному плані 1745 р. Брама мала декілька назв, як-то «Батисеві ворота» (за легендарним переказом саме через них увірвалися монгольські війська в дитинець) і «Градські врата». На плані Києва 1745 р. вона випадково підписана як «Київська брама» [5, с. 60]. Історія брами цікавить дослідників Києва вже понад 200 років, які акцентують увагу на часі її зведення та функціонування. Зовнішній вигляд брами в другій половині XVII ст. цікавив лише В.О. Харламова та Г.В. Алферову, котрі навели фрагменти писемних джерел того часу та зображення воріт на плані міста 1695 р., але докладно не зупинилися на цьому. Щодо конструкції брами та її змін протягом другої половини XVII та у XVIII ст., то питання лишається відкритим і потребує подальших досліджень.

Історіографія питання

Вперше залишки конструкцій описав М.І. Петров у 1893 р. під час підготовки ІХ Археологічного з'їзду. Дослідник зафіксував кладку з тонких квадратних цеглин, через що В.Б. Антонович відніс час зведення брами на кінець X ст. У 1913 р. під час ремонту вул. Володимирської член Київського товариства охорони пам'яток давнини і мистецтва О.Д. Ертель обстежив повністю розкриті фундаменти та зробив короткий опис. У фондах Центрального державного історичного архіву України зберігається п'ять креслеників, на яких зображено загальний план брами, окремі плани західної та східної її частин і стратиграфія ділянок навколо них, та ще два плани цих частин з позначенням глибини кладок [7, с. 248].

У 1935 р. вийшла стаття В. Стефановича, в якій він описував фундаменти – дві паралельні стіни, що проходять за 4,0–5,0 м одна від одної, завдовжки 5,0–6,0 м і завширшки 1,5–2,0 м, глибина підошви східного пілону 1,5 м, західного – 0,8 м. За словами автора, фундаменти були зведені із «давньої цегляної кладки т. зв. "великокнязівського" періоду». У верхній частині культурного шару у внутрішній частині між пілонами (земляний насип без датуючих знахідок) зафіксовано шаблю та 10 монет Олексія Михайловича. Також у внутрішній частині між пілонами уперек проїзду розмішувалися дубові колоди, які автор порівняв з подібними, зафіксованими на вул. Володимирській ближче до Десятинного провулку. В. Стефанович атрибував об'єкт як браму, що входила в складну систему захисних споруд міста XII–XIII ст. (використовуючи відкриті поряд вали та рови як доказ), а саму конструкцію відніс до типової для X–XII ст. кладки [11, с. 189–190].